مجلّهٔ طب سنّتی اسلام و ایران، سال سیزدهم، شمارهٔ دوم، تابستان ۱۴۰۱

مقاله مروری

راهکارهای استفاده از تاریخ پزشکی برای ارتقای سلامت؛ مطالعاتی در گام نخست

فرید قاسملو[الف، ب*]

[الف] گروه حکمت- طب سنتی و طب دوران تمدن اسلام و ایران، فرهنگستان علوم پزشکی، تهران، ایران

[ب] گروه تاریخ علم، بنیاد دائرةالمعارف اسلامی، تهران، ایران

چکیده

به‌منظور ارائهٔ مفهوم دقیقی از اصطلاح ارتقای سلامت و به‌خصوص تبیین جایگاه این مفهوم به‌عنوان یک اصطلاح میان‌رشته‌ای، لازم است گفت‌وگوهای صرفاً نظری متعددی صورت گیرد که یکی از مخاطبان آن در علوم مختلف، علوم انسانی باشند؛ به‌عبارت دیگر، به‌نظر می‌رسد لازم است جدی‌تر به ارتباط مفهوم ارتقای سلامت به‌عنوان یک داده و اصطلاح به نسبت جدید با علوم مختلف انسانی نیز توجه شود. یکی از علومی که می‌تواند در این بررسی مورد توجه قرار گیرد و از این رو به تعامل آن با ارتقای سلامت توجه شود، تاریخ پزشکی است. مقاله حاضر کوشیده است تا با معرفی مجموعه‌ای از مهم‌ترین داده‌های مربوط به تاریخ پزشکی در ایران، بیان کند که تاریخ پزشکی چگونه می‌تواند به مقولهٔ ارتقای سلامت یاری دهد. توجه به تاریخ و شاخه‌های آن (از جمله تاریخ پزشکی) و پافشاری بر این موضوع که در تبادل داده‌ها بین ارتقای سلامت و تاریخ پزشکی با یکسری از مفاهیم و دانش‌های میان‌رشته‌ای روبه‌رو هستیم، از جمله پیش‌داده‌های نظری برای تبیین روش پژوهش در مقاله حاضر است. در حال حاضر کتابخانهٔ تخصصی به نسبت مناسبی در موضوع تاریخ پزشکی در محل فرهنگستان علوم پزشکی وجود دارد و آشنایی با تنوع منابع اطلاعاتی موجود در این کتابخانه همراه با ارائهٔ درک به نسبت دقیقی از جایگاه بعضی از اسناد، داده‌ها و مؤسسه‌ها در تشکیل سامانهٔ ملی بهداشت و درمان کشور می‌تواند به ایجاد بحث‌های پیش‌گفته بی‌انجامد. بر این اساس با درنظرگرفتن پژوهش‌های تاریخ‌محور، چند راهکار برای استفاده از تاریخ پزشکی در عرصهٔ ارتقای سلامت پیشنهاد شده است.

تاریخ دریافت: خرداد ۱۴۰۱

تاریخ پذیرش: مرداد ۱۴۰۱

کلیدواژه‌ها: ارتقای سلامت، علوم، علوم انسانی، تاریخ پزشکی

مقدمه:

عزیزی در گزارشی که در سال ۱۳۸۹ خورشیدی دربارهٔ انجام پژوهش در تاریخ پزشکی تهیه کرده، ضمن ارائهٔ دیدگاه‌هایی دربارهٔ چرایی و چگونگی پژوهش در تاریخ پزشکی در ایران، از جمله به کاستی‌های پژوهش‌های تاریخ پزشکی در ایران نیز اشاره کرده است (۱).

اکنون با گذشت دوازده سال از این گزارش، می‌توان نگاه جدیدی به موضوع تاریخ پزشکی داشت. طی ده سال گذشته بیش از یک‌هزار جلد کتاب در زمینهٔ تاریخ پزشکی و موضوعاتی از این دست از چاپ خارج شده‌اند. دست‌کم در ده دانشگاه کشور رشتهٔ تاریخ پزشکی در سطح کارشناسی ارشد تدریس می‌شود و دست‌کم دو مجلهٔ مستقل تاریخ پزشکی نیز به زبان فارسی مشغول تولید و انتشار مقاله در این حوزه هستند.

با استفاده از این فرصت، می‌توان به گزارشی از ارزیابی این دانش در کشور پرداخت؛ اگرچه، همچنان می‌توان با عزیزی (همان‌جا) هم‌صدا بود که آیا این گسترش مطالعات تاریخ پزشکی باعث عمق‌بخشی به این حوزه شده و روی‌هم‌رفته مطالعات تاریخ پزشکی در کشور از چه محتوا و قابلیت فرهنگی برخوردار بوده است؟

از دیگر سو، در یک نگاه کلی‌تر می‌توان طرح پرسش کرد که آیا مطالعات تاریخ پزشکی انجام‌شده در کشور طی ده سال گذشته، برای فرایند بهداشت و درمان کشور مفید هم بوده است؟ آیا تاریخ پزشکی می‌تواند کوششی در جهت ارتقای سلامت کشور به‌حساب آید؟

بسیار ساده‌انگارانه خواهد بود اگر تمامی سهم مطالعات تاریخ پزشکی در کشور را به علوم انسانی اختصاص داده (۱) و از جایگاه مهم این سطح از مطالعات در حوزه‌های بهداشت و درمان چشم‌پوشی کنیم. در پاسخ به این پرسش که آیا تاریخ پزشکی

* فرد مسئول مکاتبات: Ghassemlou@gmail.com

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-10-07]

[DOI: 10.22034/13.2.93]

ارتباطی به ارتقای سلامت کشور دارد یا نه، مؤلف این سطور مایل است در دو سطح جداگانه به طرح موضوعاتی بپردازد:

الف) هر گونه داوری و نتیجه‌گیری دربارهٔ جایگاه مطالعات تاریخ پزشکی در سامانهٔ بهداشت و درمان کشور، ناظر به عمق و محتوای نظریه‌پردازی در حوزهٔ تاریخ پزشکی بوده و در نبود فضای نظریه‌پردازی تاریخ پزشکی نمی‌توان پاسخ دقیقی به پرسش بالا داد.

ب) از دیگر سو، در صورت انجام پژوهشی به نسبت عمیق دربارهٔ سطح امروزی مطالعات تاریخ پزشکی در کشور، فارغ از چگونگی، محتوا و اندازهٔ پژوهش‌های انجام‌شده می‌توان دریافت همین تعداد از مقاله‌ها، کتاب‌ها، طرح‌های پژوهشی و روی‌هم‌رفته همهٔ ادبیات علمی تاریخ پزشکی کشور که طی حدود یک قرن گذشته و به زبان فارسی انجام شده‌اند، دست‌کم در دو منظر مختلف سودرسان بوده‌اند. یکی، تأمین بخشی از دغدغه‌های هویتی مخاطبان این پژوهش‌ها و دیگر تولید دانشی که می‌تواند در برنامه‌ریزی‌های نگاه به آینده و برای برنامه‌ریزان عرصه‌های مختلف علمی و فرهنگی کشور به‌کار آید.

محتواشناسی داده‌ها

برای روشن‌ساختن خط سیر مسائل طرح‌شده در مقالهٔ حاضر، پرسش طرح‌شده در بالا و ناظر به ارتباط تاریخ پزشکی با ارتقای سلامت باید گفت استفاده از پژوهش‌های تاریخ پزشکی در فرایند ارتقای سلامت کشور بی‌تردید شدنی، امکان‌پذیر و شاید حتی واجب است، اما این وجوب تنها هنگامی اثبات خواهد شد که مطالعات صورت‌گرفته در حوزهٔ تاریخ پزشکی نیز از عمق و محتوای مناسبی برخوردار باشند.

بحث دربارهٔ چگونگی دست‌یافتن به حداقل این عمق و محتوا و نیز تعریف یا بازتعریف استانداردهای لازم برای این عمق و محتوا از اهداف مقالهٔ حاضر خارج است، اما اجازه بدهید این‌گونه طرح موضوع کنیم که پیش‌فرضی برای دستیابی به حداقل‌های عمق و محتوای مطالعات تاریخ پزشکی در کشور وجود دارد که قبلاً به‌دست آمده و بازتعریف شده و در سایهٔ همین پیش‌فرض، مطالعاتی که در ادامهٔ این مقاله از آنها یاد می‌کنیم حداقل ویژگی‌ها برای طرح در سطح جهانی را داشته و کیفیت آنها، به پایین‌ترین استانداردهای لازم در زبان فارسی (یا قابل‌ارائه به زبان‌های اروپایی) رسیده است.

رابطهٔ ارتقای سلامت با پژوهش‌های تاریخ پزشکی، انعکاسی از دغدغه‌ها، مسائل و پرسش‌های موجود در عرصهٔ بهداشت و درمان کشور و از جمله درگیر با مفاهیم پایه‌ای چون صنعتی‌شدن یا درجهٔ صنعتی‌شدن کشور، رابطهٔ اقتصاد با پزشکی و ارتباط سطح اقتصادی جامعه با توقعات بهداشتی–درمانی مردمان جامعه است. پژوهش‌های تاریخ پزشکی نشان می‌دهند موضوع ارتقای سلامت (و به‌طور کلی‌تر، جایگاه مفاهیم کلی چون سامانهٔ ملی بهداشت و درمان) در طول زمان جایگاه مهمی نزد مدیران و راهبران جامعه داشته و به صورتی اجباری مفهوم ارتقای سلامت خود را وارد مسائل روزمرهٔ زندگی کرده است؛ از جمله در کشوری مانند ایران که صنعتی‌شدن رابطهٔ مستقیمی با صنعت نفت داشته و دارد، مطالعات صورت‌گرفته در حوزهٔ تاریخ صنعت نفت نشان می‌دهند ارتقای سلامت کارکنان نفت یکی از نخستین دغدغه‌ها و چالش‌های مدیران نفت بوده و بر این اساس، سامانهٔ بهداشت و درمان نفت ایران، کهن‌ترین سامانهٔ بهداشت و درمان کشور به‌حساب می‌آید (۲). در مقولهٔ اندازهٔ اقتصاد جامعهٔ ایرانی و ارتباط آن با جایگاه بهداشت و درمان در این پهنهٔ اقتصادی نیز مؤلف این سطور (به‌عنوان نمونه) فقط از مقولهٔ «وقف» و جایگاه آن در عرصهٔ بهداشت و درمان یاد می‌کند. نهاد وقف امروزه بزرگ‌ترین شبکهٔ داخلی اقتصاد کشور را رقم زده و البته موضوع وقف و درمان نیز یکی از پردامنه‌ترین و مهم‌ترین مسائل نهاد وقف در کشور به‌حساب می‌آید (۳).

همهٔ مسائل فوق‌الاشاره، کوششی در پایه‌ریزی این بحث هستند که پژوهش در تاریخ پزشکی می‌تواند بخشی از مسائل مربوط به ارتقای سلامت را در کشور بازنمایی کند، برای بعضی از مسائل آن راه‌حل ارائه داده یا حداقل بعضی دغدغه‌ها و مسائل را در دیدی تاریخی مورد بحث قرار دهد تا در پرتوی این دید تاریخی نظریه‌پردازان مسائل ارتقای سلامت کشور، بتوانند راهکاری شایسته‌تر برای بعضی مسائل مربوط به ارتقای سلامت ارائه دهند.

اما کماکان بر این رویکرد پافشاری می‌کنیم که تبیین رابطهٔ

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-10-07]

[DOI: 10.22034/13.2.93]

ارتقای سلامت- تاریخ پزشکی در کشور نیازمند پرداختن به بحث‌های نظری و همچنین نیازمند عمق‌بخشی به مطالعات تاریخ پزشکی کشور است.

در صورتی که معتقد باشیم رویکرد ارتقای بحث‌های نظری در تاریخ پزشکی ایران خود بازتابی از گسترش و عمق‌بخشی به مطالعات تاریخ پزشکی در کشور است، باید پرسید ارتقای مطالعات تاریخ پزشکی کشور به چه شرایط و مباحثی نیاز دارد؟

پاسخ به پرسش بالا را نیز به سطوح زیر تقسیم می‌کنیم:

الف. تقویت مسائل مربوط به نظریه‌پردازی تاریخ پزشکی؛

ب. تولید ادبیات عمیق علمی دربارهٔ تاریخ پزشکی؛

ج. آینده‌نگری و پیش‌بینی استفاده از وسایل پژوهشی جدیدتر؛

د. تولید ابزار علمی مناسب برای مسائل زیرساختی تاریخ پزشکی.

اکنون اجازه بدهید دربارهٔ هریک از گزاره‌های طرح‌شده توضیحی دهیم:

الف. اگرچه بسیاری تاریخ پزشکی را بررسی و کندوکاو در تاریخ‌نگاری امور مربوط به بهداشت و درمان و روی‌هم‌رفته بررسی فرایندها، ساختارها و زمینه‌های بهداشتی- درمانی هر سرزمین می‌دانند (که البته این تعریفی درست است)؛ اما باید گفت تاریخ پزشکی یکی از معدود شاخه‌های تاریخ علوم (در معنی وسیع آن) به‌شمار می‌آید که علاوه بر قابلیت پرداختن به موضوع‌های گوناگون در ذات خود، این قابلیت را نیز دارد که در مفهومی بین‌رشته‌ای با بسیاری دیگر از شاخه‌های دانش اعم از علوم انسانی یا علوم دقیقه ارتباط برقرار کرده و براساس گفتمانی دو یا چندجانبه با این دانش‌ها به بررسی پدیده‌هایی بپردازد (۴) که سری در این علوم و البته سری در پزشکی دارند. بر این اساس، در حوزهٔ مطالعات نظری لازم است نظریه‌پردازان تاریخ پزشکی با فهرست‌کردن این قابلیت‌ها و البته رسیدن به مفاهیم و عینیت‌هایی روزآمد و در عین حال با درک دغدغه‌ها، درخواست‌ها و نگرانی‌های اجتماع، فهرستی از موضوع‌های قابل‌پژوهش ارائه دهند. گفتنی است یکی از بهترین رویکردها برای رسیدن به چنین فهرستی تشکیل حلقهٔ گفتمانی تاریخ پزشکی، استفاده از دانش‌های تاکنون تولیدشده (و معتبر) مربوط به تاریخ پزشکی در کشور و البته راه‌اندازی شبکه‌ای از پژوهشگران تاریخ پزشکی کشور است که با در کنار هم قراردادن این موارد به این فهرست دست یابند. توجه به اصول زمانی- جغرافیایی مربوط به تاریخ پزشکی، استفاده از تجارب میان‌رشته‌ای با رویکرد ترجمهٔ آرای صاحبان نظر این حوزه و مفاهیمی از این دست، همه و همه مواردی هستند که می‌توانند نیازهای کشور در حوزهٔ نظریه‌پردازی تاریخ پزشکی را تا حدودی برآورده کنند. شاید ذکر مثالی در تبیین این روابط میان‌رشته‌ای بد نباشد، در ابتدا این‌گونه به‌نظر می‌رسید که مفهوم مرگ از روی اراده (Euthanasia) یکی از مفاهیم جدید فرهنگ‌ها است که کمابیش کشورهای مختلف در حوزهٔ بهداشت و درمان خود با آن دست به گریبان هستند. این مفهوم یک سر در اخلاق، یک سر در فقه و اصول و یک سر نیز در پزشکی دارد. اما قابل‌توجه است که بدانیم این مفهوم به‌نظر معاصر، تاریخچه‌ای بسیار طولانی در تمدن اسلامی داشته که از جمله پژوهش در تاریخ پزشکی دورهٔ اسلامی این تاریخچه را به ما می‌نمایاند. از نظر اصطلاح‌شناسی، این مفهوم در تمدن اسلامی با اصطلاحات تهوین موت/تهوین مرگ؛ تجهیز موت/تجهیز مرگ، موت‌الرحمه و موت‌السهل مورد بحث قرار گرفته است (۵) و پژوهشگرانی همچون صاحب جواهر (۶)، علامه حلی (۷) و شهید ثانی (۸) به آن پرداخته‌اند. رویکرد تاریخ پزشکی دورهٔ اسلامی در تبیین تاریخ‌نگاری موضوع مرگ از روی اراده، پرداختن به آرای این‌گونه افراد و ترسیم گزارشی از مطالعات گذشته‌نگر در این باره است.

ب. تولید ادبیات علمی در موضوع تاریخ پزشکی و در کشور ایران، لاجرم از دو مسیر ترجمهٔ آثار به فارسی و تألیف/تصحیح آثار می‌گذرد. مؤلف این سطور پیش از این کوشیده بود گزارشی از مهم‌ترین دغدغه‌های مربوط به تاریخ پزشکی دورهٔ اسلامی که نیازمند تولید ادبیات علمی خاص خود هستند، ارائه دهد (۹). اکنون که چند سالی از تولید گزارش فوق‌الاشاره گذشته است می‌توان دربارهٔ کم و کیف مطالعات صورت‌گرفته و ناظر به مقالهٔ پیش‌گفته داوری‌هایی کرد؛ اگرچه کماکان نمی‌توان کیفیت این آثار تولیدشده را

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-10-07]

[DOI: 10.22034/13.2.93]

داوری کرد، اما دست‌کم می‌توان گفت از آنجایی که بسیاری از این آثار نتوانسته‌اند به‌عنوان اثری مرجع در مطالعات تاریخ پزشکی به‌شمار آیند و از آنجایی که تقریباً کمتر ردپایی از آثار تولیدشدهٔ تاریخ پزشکی در چند جایزه معتبر ملی و بین‌المللی کشورمان دیده می‌شود، باید در سطح علمی این تولیدات تا حد زیادی تردید کرد. این‌گونه ادبیات علمی از جمله شامل مقاله، کتاب تألیفی–تصحیحی و پایان‌نامه‌ها هستند.

در حوزهٔ ترجمه باید گفت هم ادبیات علمی مهمی طی این نزدیک به یک دهه به فارسی ترجمه شده و هم نقدهای چندی بر تعدادی از این ترجمه‌ها که فاقد حداقل درجهٔ وزانت و دقت بوده‌اند، صورت گرفته است (۱۰، ۱۱)؛ اما فارغ از این مسائل، ما ناگزیر از توجه به ترجمه در حوزهٔ تاریخ پزشکی دورهٔ اسلامی هستیم؛ چراکه جز این راهی برای آگاهی از دستاوردهای فرامرزی در حوزه‌های نظریه‌پردازی تاریخ پزشکی و داده‌های تاریخ پزشکی و مسائلی از این دست نداریم. پس لازم است به هر شکل کوششی برای آگاهی از ادبیات علمی تازه‌تألیف‌شده در خارج از مرزها، به‌دست‌آوردن و ترجمهٔ آنها به زبان فارسی صورت گیرد.

ج. در دههٔ گذشته، همگام با رشد دانش در حوزه‌های اطلاع‌رسانی و نرم‌افزارها، رویکردهای کاملاً جدیدی در عرصهٔ تولید دانش صورت گرفته و دستاوردهایی که تاکنون سابقه نداشته به‌وجود آمده‌اند. شاید بد نباشد از هم‌اکنون کوششی در به‌کارگیری این دستاوردها در حوزهٔ تاریخ پزشکی صورت گیرد. از جمله، استفاده از وب معنایی (Semantic Web) و هوش مصنوعی (Artificial Intelligence)؛ تهیهٔ هستی‌شناسی‌هایی در زمینهٔ تاریخ پزشکی و علوم وابسته به آن و البته تهیهٔ پیکرهٔ زبانی خاص تاریخ پزشکی (۱۲). این در حالی است که در بعضی موارد خاص در زمینهٔ تاریخ پزشکی هنوز در زبان فارسی اتحاد اصطلاح‌شناسی به‌وجود نیامده و در بعضی از حوزه‌ها نیز تضاد در اصطلاحاتی که به‌کار برده می‌شود، وجود دارد.

د. دربارهٔ تولید ابزار علمی مناسب برای بسط مطالعات تاریخ پزشکی در ایران مؤلف این سطور پیش از این گزارش مختصری به‌دست داده بود (۱۳). خوشبختانه، از زمان تهیهٔ گزارش فوق‌الاشاره تا کنون بسیاری از ابزار پژوهش طرح‌شده تولید شده‌اند. از جمله اصطلاح‌نامهٔ پزشکی دورهٔ اسلامی؛ فهرست‌های موضوعی اسناد تاریخ پزشکی، فهرست آثار چاپ سنگی پزشکی دورهٔ اسلامی، فهرست موضوعی نسخه‌های خطی پزشکی دورهٔ اسلامی و کتاب‌شناسی موضوعی این پزشکی. شاید اگر همتی دست داده شود و مقاله نامهٔ پزشک دورهٔ اسلامی و هستی‌شناسی آن نیز تهیه شوند می‌توان گفت قسمت مهمی از ابزارهای پژوهش تولید شده‌اند. از دیگر سو با در کنار هم قرارگرفتن این ابزار پژوهش، این امکان برای پژوهشگران تاریخ پزشکی فراهم می‌شود تا بتوانند در بستری مطمئن دست به تولید ادبیات علمی جدیدتر و عمیقی در حوزهٔ تاریخ پزشکی بزنند. این بسترسازی از جمله فعالیت‌هایی است که فرهنگستان علوم پزشکی کشورمان چندی است به آن اشتغال ورزیده است. فرصت ایجاد کتابخانهٔ تخصصی تاریخ پزشکی دورهٔ اسلامی در محل فرهنگستان علوم پزشکی بخشی از این بسترسازی است که البته به نتیجه نیز نشسته و آمادهٔ بهره‌برداری می‌باشد. این کتابخانه به‌عنوان بازوی مطالعاتی تدوین دایره‌المعارف پزشکی اسلام و ایران که در گروه حکمت–طب سنتی و طب دوران تمدن اسلام و ایران فرهنگستان در حال آماده‌سازی است، به‌وجود آمده و کوشیده است مجموعه‌ای از مطالعات، متون، منابع و اسناد مورد نیاز پژوهشگران تاریخ پزشکی را به همراه منابع زیرساختی که پیش از این از آنها یاد شد کنار هم گرد آورد و قصد دارد تا به‌عنوان پایگاهی برای جمع‌آوری منابع تخصصی تاریخ پزشکی دورهٔ اسلامی به‌شمار آید. اهداف و وظایف سازمانی، مجموعه‌سازی و انواع مواد و منابع کتابخانه‌ای این کتابخانه برابر با استانداردهایی که برای کتابخانه‌های تخصصی در ایران تدوین شده است (۱۴)، تهیه شده‌اند.

داده‌های گردآوری‌شده

براساس گزاره‌هایی که در بالا بدان‌ها پرداختیم، می‌توان گفت چشم‌انداز رسیدن به هدف موردنظر ما، دردست‌داشتن «آرشیوی» از مجموعه‌ای از «اسناد» با محوریت تاریخ پزشکی در ایران است. این اسناد می‌توانند از کتابخانه‌ها، آرشیوها، مؤسسات و مجموعه‌های شخصی گرد آیند. از دیگر سو، وزن

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-10-07]

[DOI: 10.22034/13.2.93]

و ماهیت گردآوری منابع به‌سمت منابعی از دوران معاصر تاریخ ایران سوق خواهد یافت؛ چراکه براساس گذر زمان، هر چه به تاریخ معاصر ایران نزدیک می‌شویم تنوع منابع غیرکتابخانه‌ای (از جنس سند) در تاریخ ایران بیشتر خواهد شد و این بیش از هر چیز برآمده از رشد دیوان‌سالاری ایران از دوران قاجار به این‌سو است. این رشد دیوان‌سالاری در ایران نیز به نظریهٔ مدرنیسم در ایران بازمی‌گردد. باز هم طبیعی است که رشد دیوان‌سالاری در ایران در پی ساخت و گسترش انواع مؤسسات جدید تمدنی در ایران رخ داد. هریک از این مؤسسه‌ها اقدام به جذب و آموزش نیروها، تجهیز سازمانی خود، تأسیس نهادهای مالی و بایگانی و درنهایت برپایی نظام خدماتی خود به مردم کردند که با گذر زمان، با قدمت‌یافتن این نهادها، سازمان‌ها، آرشیوها و بایگانی‌های راکد در کشور پدید آمد و در پی آن یا کتابخانهٔ ملی ایران وظیفهٔ سازمانی جمع‌آوری، بررسی و ارزش‌گذاری و نابودسازی (امحاء) اوراق بی‌ارزش را بر عهده گرفت یا اینکه خود سازمان، اقدام به تأسیس آرشیوی برای خود کرد.

تنها استثناها در این میان، بعضی نهادهای قدیمی‌تر بودند که سابقهٔ تأسیس آنها به پیش از دورهٔ قاجار می‌رسید. از جمله این موارد باید از بیمارستان (دارالشفای) آستان قدس رضوی یاد کرد. این دارالشفا در اواخر دورهٔ صفوی در مشهد پدید آمد و به لطف بایگانی، اسنادی از این بیمارستان در کتابخانهٔ مرکزی آستان قدس رضوی امروزه تاریخ به نسبت جامعی دربارهٔ این نهاد مدنی بیمارستانی وجود دارد؛ اگرچه نمونه‌هایی از جنس دارالشفای مشهد بسیار نادر هستند.

در ادامه لازم است به موضوع تنوع منابع کتابخانه‌ای نیز بپردازیم، از جمله مواد زیر:

– بریدهٔ جراید؛
– وقف‌نامه‌ها و اسناد موقوفات؛
– اسناد مدیریت بیمارستانی؛
– پایان‌نامه‌ها؛
– مجله‌های تخصصی تاریخ پزشکی؛
– عکس‌ها و اسناد دیداری؛
– شکایت‌نامه‌ها و اوراق تظلم‌جویی؛
– سالنامه‌ها و آیین‌نامه‌های دانشگاهی و دولتی؛
– نامه‌ها، گزارش‌ها و مکاتبات داخلی و خارجی مؤسسات با محوریت پزشکی.

با آغاز تدوین *دایره‌المعارف پزشکی اسلام و ایران* در گروه حکمت– طب اسلامی و طب سنتی فرهنگستان در سال ۱۳۸۶ ه‌ش، این دیدگاه طرح شد که تدوین دایره‌المعارفی در موضوع تاریخ پزشکی، بدون پشتیبانی یک کتابخانهٔ تخصصی ناممکن است؛ بنابراین در جهت ساخت این کتابخانه کوشش‌هایی به‌صورت تکثیر کتاب، مبادله با کتاب‌فروشی‌ها و کتابخانه‌ها و مواردی از این دست صورت گرفت. همهٔ فعالیت‌ها باعث شد طی سال‌های ۱۳۸۶ تا ۱۳۹۱ مجموعهٔ قابل‌توجهی کتاب گرد هم آید، اما نبود فضای مناسب کتابخانه‌ای در محل ساختمان سابق فرهنگستان علوم پزشکی باعث عدم کوشش برای تجهیز و آماده‌سازی فضای کتابخانه‌ای برای این کتابخانه شده بود. از سال ۱۳۹۱ و با انتقال فضای فرهنگستان به ساختمان جدید (در مجموعهٔ ساختمان‌های فرهنگستان‌ها) و با توجه به اینکه در این ساختمان، فضای کتابخانه‌ای مناسبی پیش‌بینی شده بود کار آماده‌سازی کتابخانه به‌سرعت انجام شد. در موضوع تجهیز و رده‌بندی کتاب‌های این کتابخانه، با درک موضوع اهمیت طراحی یک «کتابخانهٔ تخصصی» بحث‌های متعددی دربارهٔ روش رده‌بندی کتاب‌ها و استفاده از یکی از روش‌های معمول و جهانی رده‌بندی‌های کتابخانه‌ای مورد توجه قرار گرفت و درنهایت مقرر شد از روش کتابخانهٔ کنگره (موسوم به LC) برای رده‌بندی کتابخانه استفاده شود.

مطالعات عمیق‌تر نشان داد ضروری است متون و منابع چندی برای تقویت اصول، زیرساخت‌ها و نظریه‌پردازی‌های لازم برای تدوین چارچوب‌های روش رده‌بندی کتابخانهٔ تخصصی تاریخ پزشکی ایران تهیه شوند. از این رو، چند عنوان کتاب در این باره آماده شد:

الف. *ردهٔ RIS، تاریخ پزشکی دورهٔ اسلامی* به کوشش محمدرضا شمس اردکانی، فرید قاسملو و رقیه هاتفی مستقیم. انتشارات چوگان، ۱۳۸۸ش، ۱۱۶ صفحه.

برای رده‌بندی این کتابخانه، با استفاده از ترکیب رده‌های R (معرف دانش پزشکی در نظام رده‌بندی کنگره) و IS (که

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-10-07]
[DOI: 10.22034/13.2.93]

عموماً معرف اسلام در نظام‌های فکری بین‌المللی است) ردهٔ RIS تعریف شد و گسترشی حاوی ۸۰۰ شماره برای تاریخ پزشکی دورهٔ اسلامی صورت گرفت. این رده‌بندی هم شامل مباحث خاص، هم شامل رده‌بندی قرنی و هم شامل جدول‌های تقسیمات فرعی برای پزشکان به صورت‌های یک‌شماره‌ای، دوشماره‌ای، پنج‌شماره‌ای و نه‌شماره‌ای است و مبنای رده‌بندی کتابخانه قرار گرفت.

ب. *مستند مشاهیر پزشکی دورهٔ اسلامی* به کوشش محمدرضا شمس اردکانی، فرید قاسملو و رقیه هاتفی مستقیم، انتشارات چوگان ۱۳۹۱ش، ۲۰۲ صفحه.

به جهت آنکه کار یکدست‌سازی نام مشهورترین پزشکان ایران و اسلام به روش مناسبی پیش رود، کتاب فوق‌الاشاره به‌عنوان یکی دیگر از زیرساخت‌های تدوین و ساخت کتابخانهٔ تخصصی تاریخ پزشکی دورهٔ اسلامی تهیه شد که حاوی شکل مستندسازی‌شدهٔ نام حدود ۲۷۰۰ نفر از پزشکان حوزهٔ تمدنی ایران و اسلام از قرن اول تا انتهای قرن سیزدهم هجری قمری است. در تدوین این کتاب، مجموعه‌ای از مهم‌ترین منابع معرف پزشکان تمدن اسلامی و ایرانی، روی‌هم‌رفته شامل ۶۲ عنوان کتاب بررسی شد. به جهت سهولت استفادهٔ کاربران از این کتاب و برای آنکه مهم‌ترین منابع برای مستندسازی نام هر فرد معرفی گردد، برای نخستین بار، منابع مستندسازی نام هر فرد ذیل نام او درج شد تا دلایل استفاده از این شکل ضبط نام به‌عنوان شکل مستند طرح شده باشد.

ج. *سرعنوان‌های موضوعی پزشکی دورهٔ اسلامی* به کوشش محمدرضا شمس اردکانی، فرید قاسملو و محبوبه رنجبر، انتشارات چوگان، ۱۳۹۰ش، ۱۷۴ صفحه.

به جهت معرفی و استفادهٔ مهم‌ترین موضوع‌های رده‌بندی به هریک از متون و منابع وارده به کتابخانه، این کتاب با جمع‌آوری تقریباً ۹۰۰ عنوان از مهم‌ترین اصطلاحات تاریخ پزشکی گردآوری شد. همچنین راهبردهای گوناگونی برای تدوین نظام رابطه‌ای اعم و اخص و نیز نظام ارجاعی برای این مجموعه اصطلاحات طراحی شد. در این کتاب سرعنوان‌های موضوعی پزشکی دورهٔ اسلامی تا سه گره تدوین شدند.

د. *فهرست اسناد پزشکی موجود در سازمان اسناد و کتابخانهٔ ملی جمهوری اسلامی ایران* به کوشش محمدرضا شمس اردکانی، فرید قاسملو، علی‌اکبر وطن‌پرست و فاطمه فرجادمند، انتشارات چوگان، تهران ۱۳۸۸ش، ۵۱۲ صفحه.

به جهت آنکه به شکل منظمی امکان گردآوری اسناد در کتابخانهٔ فرهنگستان علوم پزشکی فراهم آید این فهرست تهیه شد تا با مراجعه به آن و انتخاب بهترین آنها رونوشتی از آنها در کتابخانهٔ فرهنگستان گرد آید.

هـ. *فهرست‌وارهٔ مشترک نسخه‌های خطی پزشکی و علوم وابسته در کتابخانه‌های ایران* به کوشش محمدرضا شمس اردکانی، فرید قاسملو و محمد صدر، تهران انتشارات چوگان، ۱۳۸۷ش، ۹۴۸ صفحه.

بخشی از مهم‌ترین منابع و متون پزشکی دورهٔ اسلامی آنهایی هستند که اکنون به‌صورت نسخ خطی در کتابخانه‌های مختلف ایران و جهان نگهداری می‌شوند. اگرچه بخشی از این آثار تاکنون به چاپ رسیده‌اند (از جمله آثاری چون *القانون فی الطب* از ابن‌سینا؛ *الحاوی فی الطب* از رازی؛ *الکامل الصناعه الطبیه* از علی‌بن‌عباس مجوسی اهوازی)، اما بعضی از مهم‌ترین متون هنوز به چاپ نرسیده‌اند. بر این اساس لازم بوده است فهرستی از مهم‌ترین نسخه‌های خطی پزشکی ایرانی تهیه شود تا از طریق بررسی و انتخاب، مهم‌ترین آثار برای نگهداری در کتابخانهٔ تخصصی تاریخ پزشکی و مرکز اسناد تاریخ پزشکی گرد آیند. در این کتاب تقریباً ۱۸۰۰ عنوان کتاب و شامل بیش از ۱۰۰۰۰ نسخهٔ خطی معرفی شده است. بر این اساس با بررسی این فهرست می‌توان مهم‌ترین، بهترین، کهن‌ترین و کامل‌ترین نسخه‌های خطی را برگزید.

با دردست‌داشتن زیرساخت‌های فوق‌الاشاره، به مرور کار فراهم‌آوری مواد اطلاعاتی برای کتابخانهٔ تخصصی تاریخ پزشکی در فرهنگستان علوم پزشکی آغاز گشت. از آن موقع تا زمستان ۱۳۹۷ خورشیدی، این مواد کتابخانه‌ای به‌دست آمده‌اند:

الف. از نظر کتاب چاپی، روی‌هم‌رفته ۴۵۰۰ عنوان کتاب، شامل اهم متون و منابع تاریخ پزشکی ایران و اسلام، به‌صورت کاغذی.

ب. کتاب‌های رقومی، (فایل‌های PDF) روی‌هم‌رفته ۲۰۰۰ عنوان بر روی ۶۰۰ حلقه لوح فشرده حاوی مجموعه کتاب‌هایی در زمینهٔ تاریخ پزشکی.

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-10-07]

[DOI: 10.22034/13.2.93]

ج. از نظر پایان‌نامه، روی‌هم‌رفته ۲۰۰ عنوان پایان‌نامه در رشته‌های علوم انسانی و حاوی مطالعاتی که در دانشگاه‌های مختلف کشور در زمینهٔ تاریخ پزشکی ایران انجام شده است.

د. نرم‌افزارهای اطلاعاتی، حاوی ۱۵۰ عنوان و بر روی تعداد ۱۵۰ حلقه لوح فشرده حاوی مجموعه‌ای از نرم‌افزارهای تهیه‌شده در داخل یا خارج کشور در موضوع‌های مربوط به علوم انسانی و از آن جمله تاریخ.

در شکلی تخصصی‌تر، از جمله مواد کتابخانه‌ای زیر، با هدف تقویت این کتابخانه تاکنون گرد آمده‌اند:

۱- مقالات تاریخ پزشکی: کلیهٔ مقاله‌هایی که طی هفتاد سال گذشته و در مجلات مختلف (اعم از دانشگاهی، عمومی، ترویجی و مانند آن) در زمینهٔ پزشکی سنتی و تاریخ پزشکی نشر شده‌اند کنار هم گرد آمده‌اند تا نمایه‌سازی‌های مناسب بر روی آنها انجام شود، درنتیجه تاکنون ۱۵۰۰ عنوان مقاله، همگی به‌صورت فایل PDF فراهم آمده است.

۲- مجله‌های پزشکی قاجار و پهلوی اول: دورهٔ قاجار، دوران آشنایی ایرانیان با پزشکی نوین است و مجله‌های چندی در این دوران با محوریت دانش پزشکی در کشور پدید آمدند که همگی با گردآوری مقاله‌های گوناگون سعی در آشناسازی ایرانیان با دانش جدید پزشکی داشتند. طبیعی است که این مجلات اکنون و بعد از گذشت نزدیک به یک قرن و نیم فاقد ارزش «پزشکی» هستند، اما مطالعهٔ این مجله‌ها پژوهشگران را با مفاهیم، دغدغه‌ها و البته وزن مطالعات پزشکی آن دوران آشنا می‌کند؛ بنابراین کوشش شد مجموعهٔ به نسبت کاملی از این مجلات گرد هم آید. مجلاتی که در این جریان، دورهٔ کامل آنها برای کتابخانهٔ فرهنگستان گرد آمد به ترتیب زیر هستند:

الف. مجلهٔ *حفظ‌الصحه*، زیر نظر مؤدب‌الدوله، سال انتشار ۱۳۲۴ق. به‌احتمال قوی این مجله نخستین و کهن‌ترین مجلهٔ پزشکی ایران به‌شمار می‌آید.

ب. مجلهٔ *صحت*، زیر نظر صحه‌الدوله و به سردبیری حاذق‌الدوله، سال انتشار ۱۳۲۵ق. این مجله یک سال پس از مجلهٔ *حفظ‌الصحه* در تهران منتشر شد و آن را می‌توان مجلد پزشکی ایران نامید.

ج. مجلهٔ *صحیه و امور خیریه*، وابسته به وزارت صحیهٔ کشور، منتشرشده در سال ۱۳۳۹ق. این مجله را می‌توان نخستین مجلهٔ دولتی ایران در زمینهٔ پزشکی به‌شمار آورد.

د. مجلهٔ *طبابت*، زیر نظر ابراهیم معتضدالاطباء، منتشرشده در سال ۱۳۲۶ق.

هـ. مجلهٔ *طب مصور*، زیر نظر مسعود علیم‌الدوله، منتشرشده در سال ۱۳۳۵ق.

از دیگر سو، مجموعه مجلاتی نیز در دورهٔ پهلوی اول با موضوع پزشکی و علوم وابسته به آن در ایران منتشر می‌شده‌اند که مهم‌ترین آنها نیز گرد آمدند. این مجله‌ها عبارت‌اند از:

و. مجلهٔ *داروسازی*، زیر نظر ابوالقاسم شیخ، منتشرشده در سال ۱۳۰۶ش.

ز. مجلهٔ *دواسازی عصر حاضر*، زیر نظر محمود نجم‌آبادی، منتشرشده در سال ۱۳۰۹ش.

ح. مجلهٔ *نامهٔ پزشکی ایران*، زیر نظر عباس ادهم، قاسم غنی، حبیب عدل و علی فلاحی، منتشرشده از سال ۱۳۱۸ش.

ط. مجلهٔ *راه سلامت*، زیر نظر اسدالله تمدن، منتشرشده از سال ۱۳۱۶ش.

ی. مجلهٔ *صحت‌نمای ایران*، زیر نظر محمدعلی توتیا، منتشرشده از سال ۱۳۱۲ش.

یا. مجلهٔ *طب*، زیر نظر احمدخان خراسانی، منتشرشده از سال ۱۳۰۴ق.

یب. مجلهٔ *شیر و خورشید سرخ ایران*، زیر نظر محمود اعلم، منتشرشده از سال ۱۳۱۱ش.

یج. مجلهٔ *نامهٔ پزشکان ایران*، زیر نظر نصرت‌الله کاسمی، منتشرشده از سال ۱۳۱۸ش.

۳- کهن‌ترین مؤسسهٔ درمانی کشور که کمابیش تاکنون هنوز به فعالیت خود ادامه می‌دهد دارالشفا/ بیمارستان آستان قدس رضوی است که از اوایل قرن ۱۱ هجری قمری و در زمان صفویه فعالیت داشته است. خوشبختانه، اسناد این دارالشفا به‌صورت منظم در کتابخانهٔ مرکزی آستان قدس رضوی نگاهداری می‌شده است و امروزه مجموعهٔ اسناد آن به بیش از ۱۶۰۰ پرونده و موجودی تقریباً ۲۰هزار برگ سند می‌رسد. برابر هماهنگی‌های صورت‌گرفته با کتابخانهٔ مرکزی آستان قدس رضوی رونوشتی از فهرست این حدود ۱۶۰۰

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-10-07]

[DOI: 10.22034/13.2.93]

پرونده به‌دست آمد و میسر شد تا با بررسی آنها رونوشتی از مهم‌ترین و باارزش‌ترین اسناد به‌دست آید. گفتنی است این مجموعه اسناد در موارد متعدد فهرستی از پرداخت مواجب (حقوق) کارکنان دارالشفا می‌باشد که هر ماه فهرستی از آنها تهیه می‌شده و طبیعتاً پس از پرداخت مواجب به‌عنوان سند مالی نگاهداری می‌شده است. با مطالعهٔ این فهرست اسناد (که این فهرست نیز در کتابخانهٔ تخصصی تاریخ پزشکی نگاهداری می‌شود) روی‌هم‌رفته ۴۵۰ برگ سند از جمله کهن‌ترین و مهم‌ترین اسناد انتخاب و از روی آنها رونوشتی تهیه شد.

۴- مجلات *تاریخ پزشکی بین‌المللی*. انتشار چنین مجله‌هایی به زبان‌های اروپایی بسیار سابقه‌دار است. بر این اساس، این ضرورت احساس شد که دراختیارداشتن مجموعه‌ای از این مجلات، به‌ویژه مهم‌ترین یا پرسابقه‌ترین آنها ضروری است. از این رو، مجلات زیر انتخاب و همهٔ موجودی آنها به‌صورت یکپارچه به‌دست آمد. این مجلات عبارت‌اند از:

A. Bulletin of the Medical Library Association
B. Journal of the Medical Library Association
C. Medical History
D. Medical Libraries
E. The Aescula Pair

۵- امروزه یکی از پایگاه‌های تخصصی تولید دانش، تهیهٔ انواع دایره‌المعارف‌های موضوعی و تخصصی است و گردآوری این مجموعهٔ ادبیات علمی بسیار حائز اهمیت می‌باشد. بر این اساس، مجموعهٔ وسیعی از دانشنامه‌های تخصصی به زبان انگلیسی و حاوی ۶۰۰ عنوان، روی‌هم‌رفته در ۶۸۰ جلد گرد آمده است.

۶- طی دهه‌های گذشته، یکی از مهم‌ترین منابع اقتصادی تأمین درمان در کشورمان وقف بوده است (۳). موضوع انواع گوناگون نیت واقفان در وقف‌نامه‌های سراسر کشور نشان می‌دهد گسترهٔ وسیعی از موضوع بهداشت و درمان کشور از طریق وقف اداره می‌شود؛ از جمله، هزینهٔ مداوای بیماران، تهیهٔ داروی رایگان، تدریس رایگان علم طب، راه‌اندازی و مدیریت درمانگاه، آزمایشگاه و بیمارستان. این گستردگی موضوعی روشن می‌سازد بدون مطالعه در نظام وقف و اوقاف کشور نمی‌توان به پژوهش در نظام بهداشت و درمان کشور پرداخت. برای تأمین زیرساخت‌های لازم برای پژوهشگران احتمالی، براساس گفت‌وگوها و همفکری‌های صورت‌گرفته با سازمان اوقاف و امور خیریه گزارشی از وقف‌نامه‌های موضوع بهداشت و درمان کل کشور تهیه شد. این گزارش، حاوی متن کامل این وقف‌نامه‌ها در سراسر کشور می‌باشد و روی‌هم‌رفته شامل متن حدود ۸۲۰ فقره وقف‌نامه است.

۷- معطوف به بند گذشته، قابل‌توجه است که اگرچه سازمان اوقاف و امور خیریه مهم‌ترین و بزرگ‌ترین آرشیو اسناد اوقاف کل کشور را در اختیار دارد، اما موقوفات کل کشور گاه‌به‌گاه در سازمان‌ها و نهادهای دیگری نیز طرح موضوع می‌شده‌اند و یکی از آرشیوهای محل نگاهداری اسنادی در این زمینه، کتابخانهٔ ملی است. بر این اساس، با مراجعه به پایگاه اطلاع‌رسانی کتابخانهٔ ملی موفق به شناسایی چند پرونده در زمینهٔ اوقاف بهداشت و درمان کشور شده‌ایم که مشهورترین و مهم‌ترین آنها اسناد مربوط به بیمارستان نجمیه، مجموعهٔ وقف‌شده از سوی مرحوم دکتر محمد مصدق و مادر گرامی ایشان است. این پرونده (کلیهٔ اسناد مربوط به آن) روی‌هم‌رفته در حجم ۱۱۰ برگ از کتابخانهٔ ملی گرفته شده و در کتابخانهٔ تخصصی تاریخ پزشکی نگاهداری می‌شود.

۸- پیش از این به موضوع پایان‌نامه‌ها و لزوم نگاهداری از پایان‌نامه‌های مربوط به تاریخ پزشکی در کتابخانهٔ تخصصی تاریخ پزشکی اشاره کردیم. یکی دیگر از پایان‌نامه‌هایی که می‌توانند در چنین کتابخانه‌ای نگاهداری می‌شوند، پایان‌نامه‌هایی هستند که منشأ تولید آنها نه فضای دانشکده‌های علوم انسانی، بلکه دانشکده‌های علوم طبیعی باشد. به روایت دیگر، پایان‌نامه‌هایی که فضای تولید آنها رشته‌های مربوط به شاخه‌های مرتبط با دانش پزشکی، از جمله گیاه‌شناسی، داروشناسی، شیمی گیاهی و مانند آن باشد. این پایان‌نامه‌ها عموماً متمرکز بر علوم گیاه دارویی و هریک بیان‌کنندهٔ کاربردهای دارویی یکی از داروهای سنتی در پزشکی می‌باشند. بر این اساس با مکاتبه با مجموعه‌ای از

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-10-07]

[DOI: 10.22034/13.2.93]

دانشکده‌های گیاه‌شناسی و مانند آن روی‌هم‌رفته بیش از ۸۰ عنوان پایان‌نامه از این‌گونه به‌دست آمده است.

۹- پیش از این به موضوع اهمیت نسخه‌های خطی پزشکی و لزوم انتخاب بهترین کتاب‌های پزشکی ایرانی- اسلامی برای نگاهداری آنها در محل کتابخانهٔ تخصصی تاریخ پزشکی اشاره کردیم. با بررسی کتاب‌های فهرست مربوط به نسخه‌های خطی پزشکی کتابخانه‌های مختلف ایران و از آن جمله کتاب فهرست‌وارهٔ مشترک نسخه‌های خطی پزشکی و علوم وابسته در کتابخانه‌های کشور (که پیش از این بدان اشاره کردیم) برای دراختیارداشتن مجموعه‌ای از مهم‌ترین آثار پزشکی ایرانی- اسلامی، مجموعه‌ای شامل حدود ۵۰۰ عنوان کتاب خطی پزشکی (به زبان‌های فارسی و عربی) تهیه شده است.

۱۰- عکس همواره یکی از مهم‌ترین منبع و مدرک اطلاع‌رسانی در شئون مختلف و از آن جمله پزشکی به‌حساب می‌آید و کوشش برای جمع‌آوری موضوعی تصاویری در حوزه‌های مختلف دانش پزشکی از جمله سازمان‌ها (نهادها، مؤسسات و مراکز مربوط به بهداشت و درمان)؛ مراکز بهداشتی- درمانی (بیمارستان‌ها، درمانگاه‌ها و مراکز بهداشتی)، افراد (مهم‌ترین پزشکان، نظریه‌پردازان پزشکی، جراحان و مانند آن) و فعالیت‌های پزشکی از جمله مهم‌ترین وظایف و البته دستاوردهای یک کتابخانهٔ تخصصی تاریخ پزشکی به‌شمار می‌آید. بر این اساس، با مراجعه به نهادها و مؤسسات مختلف آرشیوی، موفق به جمع‌آوری این مجموعه عکس در زمینهٔ پزشکی شده‌ایم:

الف. از مرکز اسناد و مدارک صنعت نفت ایران، مجموعه تصاویری دربارهٔ بیمارستان مسجدسلیمان؛ بیمارستان‌های مختلف این وزارتخانه و فعالیت‌های بهداشتی- درمانی وابسته به شرکت نفت؛

ب. از عکس‌خانهٔ کاخ گلستان تهران، عکس‌هایی مربوط به پزشکان و بیمارستان‌های ایران در دورهٔ قاجار؛

ج. از کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران، عکس‌هایی حاوی تصاویر پزشکان دورهٔ قاجار و پهلوی اول؛

د. از مؤسسهٔ مطالعات تاریخ معاصر، عکس‌هایی شامل تصاویر پرسنلی مهم‌ترین پزشکان دورهٔ پهلوی دوم؛

۱۱- یکی از عرصه‌های تاکنون کاوش‌نشدهٔ عرصهٔ آموزش پزشکی در کشور، بررسی تحولات صورت‌گرفته دربارهٔ درس‌نامه‌ها، متون آموزشی دانشگاه‌ها و روی‌هم‌رفته دربارهٔ تطور برنامه‌های آموزش پزشکی در کشور است. برای سهولت‌بخشیدن به چنین پژوهشی، از کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران مجموعه‌ای از سالنامه‌های این دانشگاه تهیه شده است که همگی گزارشی دربارهٔ تاریخ تحولات آموزش پزشکی کشور به‌دست می‌دهند.

۱۲- یکی از کارکردهای مجلس شورا (از جمله تا پیش از پیروزی انقلاب اسلامی) پرداختن به موضع تظلم‌خواهی مردمان ستم‌دیده بوده است که هرگاه از مراجعه به نهادهای دیگر سرخورده می‌شده‌اند با مراجعه به مجلس و تسلیم نامه به رئیس یا نمایندهٔ شهرستان خود در مقام حق‌ستانی برمی‌آمده‌اند. بر این اساس با هماهنگی‌های صورت‌گرفته با کتابخانهٔ مجلس روی‌هم‌رفته حدود ۲۱۰ برگ سند از این شکوائیه‌ها برگزیده شد و به‌دست آمد.

۱۳- یکی از پایگاه آرشیوی جالب کشور پایگاه بریدهٔ جراید مستقر در کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران است. در این پایگاه طی سال‌های دههٔ ۵۰ شمسی کتابداران وقت با مطالعهٔ مجموعه‌ای از مجلات عمومی داخلی و خارجی اقدام به تأسیس مجموعه بریدهٔ جراید کرده‌اند. صرفاً به جهت آنکه در کتابخانهٔ تخصصی تاریخ پزشکی نمونه‌ای از این بریدهٔ جراید وجود داشته باشد، با هماهنگی‌های صورت‌گرفته با کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران تعداد ۲۰۰ برگ از این بریدهٔ جراید در موضوع پزشکی، بهداشت و درمان به‌دست آمده است.

۱۴- جالب است که بدانیم به‌جز دارالشفای آستان قدس رضوی، که پیش از این بدان اشاره کردیم، یکی دیگر از بیمارستان‌های کهن ایران، بیمارستان دیگری در مشهد به نام بیمارستان منتصریه می‌باشد که باز هم از طریق وقف در سال ۱۲۹۷ش در این شهر پایه‌گذاری شده است. با توجه به اینکه این بیمارستان یکی از مراکز درمانی وابسته به آستان قدس رضوی بوده است اسنادی دربارهٔ آن در آرشیو اسناد کتابخانهٔ مرکزی آستان قدس رضوی وجود دارد که ۲۰۰ برگ از اسناد این بیمارستان نیز به‌دست آمده است.

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-10-07]

[DOI: 10.22034/13.2.93]

۱۵- یکی دیگر از نکات قابل‌توجه در این گزارش، توجه به ابعاد مهم عرصهٔ بهداشت و درمان شرکت نفت است. به جهت استفاده از منابع نفت ایران، شرکت نفت ایران و انگلیس اقدام به سرمایه‌گذاری وسیعی در زمینهٔ بهداشت درمان در خوزستان کرد. از جمله، بیمارستان مسجدسلیمان از جمله نخستین و مجهزترین بیمارستان نوین ایران بود که به‌وسیلهٔ شرکت نفت ایران و انگلیس ساخته شد. در پی تشکیل سازمان اسناد و مدارک صنعت نفت ایران در سال ۱۳۹۰ش و با هماهنگی‌های صورت‌گرفته با این سازمان، روی‌هم‌رفته حدود ۲۵۰۰ برگ سند دربارهٔ فعالیت‌های بهداشتی- درمانی شرکت نفت شناسایی و از همهٔ آنها رونوشتی تهیه شده است.

۱۶- در هر مطالعه دربارهٔ تاریخ پزشکی ایران پرداختن به این کتاب‌های چاپ سنگی ضروری به‌نظر می‌رسد. بر این اساس و با ضرورت تهیهٔ منابع و متونی برای پژوهش در عرصهٔ تاریخ پزشکی ایران در دوران قاجار و براساس متون چاپ سنگی، مجموعه‌ای از این کتاب‌ها نیز به‌دست آمده‌اند.

نتیجه‌گیری:

اگر گذشته چراغ راه آینده است و اگر موضوع ارتقای سلامت مفهومی بسیار مهم، پیچیده و چندجانبه است که به‌عنوان قواره‌ای (Paradigm) جدید در معادلات و محاسبات بهداشت- درمان به‌کار گرفته می‌شود، به‌مثابهٔ یک مفهوم بین‌رشته‌ای، می‌تواند از آبشخورهای گوناگونی تغذیه شود که یکی از آنها موضوع تاریخ پزشکی است. سامانهٔ بهداشت و درمان ایران امروزه بیش از یک قرن سابقه داشته و طی این دوران فرازوفرودهای بسیاری را پشت‌سر گذاشته است. مطالعه دربارهٔ این سامانه و بازشناسی دغدغه‌ها، الگوها و راهکارهای طرح‌شده در گذشته و استفاده از داده‌های اکنون تاریخی می‌توانند برای برنامه‌ریزان موضوع بهداشت و درمان و از آن میان نظریه‌پردازان موضوع ارتقای سلامت به‌مثابهٔ یک ابزار برای شناسایی گذشته و ایجاد راهکار برای آینده به‌کار آیند. در پرتوی این مباحث، کتابخانهٔ تخصصی تاریخ پزشکی دورهٔ اسلامی که امروزه در محل کتابخانهٔ فرهنگستان علوم پزشکی کشورمان پدید آمده است می‌تواند به‌عنوان پایگاه برای انجام مطالعاتی از این دست به‌کار آید. این کتابخانه با دراختیارداشتن طیف وسیعی از منابع کتابخانه‌ای مربوط به تاریخ پزشکی دورهٔ اسلامی می‌تواند راهگشای مسائلی باشد که پرداختن به آنها در حوزهٔ تاریخ پزشکی گره‌ای از مشکلات عرصهٔ بهداشت و درمان کشور را می‌گشاید. بر این اساس، می‌توان راهکارهای زیر را برای استفاده از مفهوم میان‌رشته‌ای تاریخ پزشکی در ارتقای سلامت کشور مورد توجه قرار داد:

الف. مطالعه در ساختارشناسی تاریخی سامانهٔ ملی بهداشت و درمان کشور، با رویکرد چگونگی تشکیل این سامانه و جایگاه دغدغه‌ها و نیازهای اجتماعی پیدایی این سامانه، کوشش برای پی‌بردن موفقیت یا عدم موفقیت سامانه در حل این دغدغه‌ها و پاسخگویی به نیازهای اجتماعی؛

ب. مطالعهٔ تاریخی در شناسایی مهم‌ترین بیماری‌های رایج در کشور، راه‌های مبارزه با آنها و نقد و بررسی این رفتار با هدف استفاده از تاریخ برای پایین‌بردن هزینه‌های بهداشت و درمان؛

ج. استفاده از مدل تاریخی برای بازشناسی گره‌های مهم مربوط به سلامت و تدوین راهکارهایی برای به‌کاربردن تجربه‌های گذشته در چشم‌انداز آینده؛

د. تدوین مدل تاریخی ورود عامهٔ مردم به عرصهٔ بهداشت و درمان ملی و استفاده از این مدل برای درک دغدغه‌های جدید و بازتاب تجربه‌های گذشته در چشم‌انداز آینده؛ ازجمله با هدف تقویت عامل وقف در عرصهٔ بهداشت و درمان و سوق‌دادن بخشی از منابع آن به عرصهٔ ارتقای سلامت.

تضاد منافع:

نویسنده اعلام می‌دارد هیچ‌گونه تضاد منافعی در تدوین این مقاله وجود ندارد.

تشکر و قدردانی:

این مقاله برگرفته از طرح تحقیقاتی راه‌اندازی مرکز اسناد تاریخ پزشکی ایران-فاز اول (قرارداد شمارهٔ ۱/۸۱۹۷) است که با حمایت مالی معاونت پژوهشی فرهنگستان علوم پزشکی انجام شده و در پاییز ۱۳۹۷ خورشیدی به پایان رسیده است. لازم است از اولیای محترم فرهنگستان به‌دلیل به‌وجودآمدن چنین فرصتی نهایت قدردانی به‌عمل آید.

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-10-07]

[DOI: 10.22034/13.2.93]

References:

1. Azizi MH. Research methodology in history of medicine. Journal of Islamic and Iranian Traditional Medicine. 2010;1(2):99-104.
2. Floor W. Studies in the history of medicine in Iran. Translated by Nabipoor I, *et al*. Bushehr: Bushehr University of Medical Sciences; 2018. [In Persian].
3. Ebrahim Nejad H. The role of endowment in the development of hospital institutions and medical education in the Ottoman Empire and Iran in the 19th century. Translated by Nabipoor I. Bushehr: Bushehr University of Medical Sciences; 2021. [In Persian].
4. Karimi B. Muslim medical historiography: Studies and research. The Journal of Islamic History and Civilization. 2014;9(18):141-161.
5. Maleki M. *Tajhiz-e Marg* in: Medical encyclopedia of Islam and Iran. Tehran: Amir Kabir; 2016. [In Persian].
6. Najafi MH. *Jawahir al-Kalam fi Sharh Sharai' al-Islam*. Qom: Islamiyyah; 1997. Vol.42. [In Arabic].
7. Allamah al-Hilli H. *Tahrir al-Ahkam al-Sharia ala Madhab al-Imamiyah*. Qom: Publications of the Institute of Imam Sadiq; 2000. Vol.5, P:551. [In Arabic].
8. Al-Shahid al-Thani Z. *Al-Rawda al-Bahiyya fi Sharh al-Lum'at al-Dimashqiyya*. Qom: Islamiyyah; 2011. [In Arabic].
9. Ghassemlou F. A survey of history of medicine in Iran: An inquiry to the future commitments. Journal of Islamic and Iranian Traditional Medicine. 2010;1(1):9-16.
10. Ghassemlou F. Scientific instruments. The book of the Month of Science and Technology. 2012;67:78-81.
11. Karimi B. A collection of mistakes, review and introduction to the translation of the Islamic medical book in the middle Ages. History Quarterly Book Review. 2015;2(8):213-230.
12. Safari S. From corporeal linguistics to the learner's corpus. Proceedings of the First National Conference on Corpus Linguistics, edited by Mirzaii A. Tehran: Azadi; 2015. P:131-151.[In Persian].
13. Ghassemlou F. History of Islamic Medicine, essence and tools of theory development. Journal of Islamic and Iranian Traditional Medicine. 2011;2(3):229-236.
14. Taavoni (Khaleghi) SH. Standards of Iran's specialized libraries. Tehran: National Library and Archives of the Islamic Republic of Iran; 2011. [In Persian].

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-10-07]

[DOI: 10.22034/13.2.93]

Strategies for using history of medicine to promote health: Initial studies

Farid Ghassemlou[a, b]*

[a]Department of Wisdom-Traditional Medicine, and Medicine in the Era of Islam and Iran Civilization, The Academy of Medical Sciences, Tehran, Iran
[b]History of Science Department, Encyclopaedia Islamica Foundation, Tehran, Iran

Abstract:

In order to provide a precise concept of the term health promotion, and especially to explain the position of this concept as an interdisciplinary term, carrying out several purely theoretical discussions, in which one of the audiences works in the field of humanities is a necessity. In other words, it seems essential to seriously consider the relationship between the concept of health promotion as a data and a relatively new term with various fields of humanities. One of the sciences that can be considered in this study, its interaction with health promotion be examined is medical history. The present article endeavors to introduce a set of the most important data related to medical history in Iran, and to discuss how medical history can help the promotion of health. This research is based on the paying attention to history and its branches (including medical history) and the insistence that in the exchange of data between health promotion and medical history, we are faced with a series of interdisciplinary concepts and knowledge, including theoretical precursors. At present, there is a relatively specialized library on the subject of medical history at the Academy of Medical Sciences. Getting familiar with the diverse set of information resources available in this library, along with providing a relatively accurate report of the contribution of some documents, data and institutions to formation of the national health system of the country can elucidate the aforementioned issues. Accordingly, considering history-based researches, several strategies for using medical history in the field of health promotion have been proposed.

Keywords: Health Promotion, Sciences, Humanities, History of Medicine

Corresponding Author: Ghassemlou@gmail.com

[Downloaded from jiitm.ir on 2026-10-07]

[DOI: 10.22034/13.2.93]